

NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA
MİLLİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI MUZEYİ

ISSN 2522-4808 (Print)
ISSN 2702-0034 (Online)

RİSALƏ

Elmi araşdırmalar jurnalı

2-(25)2023

Bakı – “Elm və təhsil” – 2023

**Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
Elmi Şurasının 14 sentyabr 2023-cü il tarixli (protokol №4)
qərarı ilə çap olunur**

Baş redaktor:
Rafael Hüseynov,
akademik

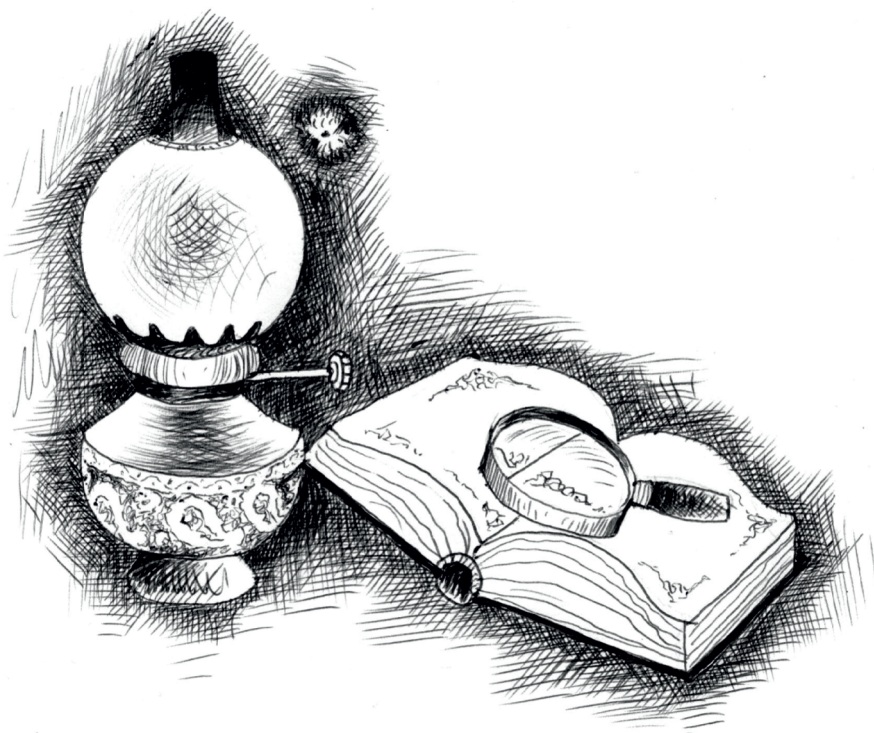
Redaksiya heyəti:

Kamil Allahyarov, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Xatirə Başirli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Şəfəq Əlibəyli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Aida Qasımova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Tofiq Məlikli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Rəhilə Qeybullayeva, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan
Mehdi Kazımov, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan
Paşa Kərimov, filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent, AMEA Əlyazmalar İnstitutu, Azərbaycan
Ali Yavuz Akpınar, professor, doktor, Boğaziçi Universiteti, Türkiyə
Hasan Cavadi, professor, doktor, Kaliforniya Universiteti, ABŞ
Firuza Melvil, doktor, Kembridj Universiteti, Böyük Britaniya
Özgen Felek, professor, doktor, Yel Universiteti, ABŞ
Campihero Bellinceri, doktor, Venesiya Ka Foskari Universiteti, İtaliya
Mbaye Lo, professor, doktor, Dyuk Universiteti, ABŞ
Hendrik Boesoten, professor, doktor, Maynz Universiteti, Almaniya
Nataliya Çalisova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Rusiya Dövlət Humanitar Universiteti, Rusiya Federasiyası
Şodimaxammad Sufiyev, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Tacikistan Respublikası Elmlər Akademiyası, Tacikistan
Zemfira Səfərova, akademik, AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, Azərbaycan
Cəfər Qiyasi, AMEA-nın müxbir üzvü, Azərbaycan
Məryəm Əlizadə, sənətsünaslıq doktoru, professor, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət
Universiteti, Azərbaycan
Marko Realini, professor, doktor, İtaliya Milli Tədqiqat Şurası, İtaliya

**Risalə. Elmi araşdırmalar jurnalı. № 2 (25)
Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2023, 136 s.**

Orta əsrlərdə müsəlman Şərqiində yaradılan elmi əsərlər “risalə” adlanırdı. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin klassik ənənəyə riayətlə “Risalə” adlandırılmış, ədəbiyyatşünaslıq və mədəniyyətşünaslıq problemlərinin elmi araşdırmalarından ibarət məqalələr toplusu ildə iki dəfə (yaz və payız) nəşr edilir. Bu elmi araşdırmalar jurnalı məzmunu etibarilə filologiya (Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi təhlil və tənqid, folklorşünaslıq, mətnşünaslıq) və sənətsünaslıq (muzeyşünaslıq) sahələri üzrə məqalələri əhatə edir. “Risalə” elmi araşdırmalar jurnalı filologiya və sənətsünaslıq elm sahələri üzrə Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi dövrü elmi nəşrlər siyahısındadır. 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin “Mətbu nəşrlərin reyestri”nə daxil edilmişdir (Reyestr № 4216). Eyni zamanda, “Risalə” elmi araşdırmalar jurnalı 05 aprel 2018-ci ildən EBSCO beynəlxalq elektron məlumat bazasına daxil edilmişdir (Müqavilə № 46516).

Oxuyacaqlarınız

RİSALƏ

Elmi araşdırmalar jurnalı

№ 2. 2023(25)

Mündəricat

KLASSİK İRS: TARİXİ VƏ NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

HÜSEYNOV Rafael.

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”-sində türk qatı və türk milli kimliyi düşüncələri
doi.org/10.30546/2702-0034.2023.2.25.7

QAYIBOV Seyran.

Yarımqıq hekayə: Əmin Abidin “Həsərət ili” hekayəsinin transliterasiyası və təhlili
doi.org/10.30546/2702-0034.2023.2.25.30

SADIQOVA Rəhilə.

Zərif hami, səxavətli fədai: Həmidə Cavanşir-Məmmədquluzadə
doi.org/10.30546/2702-0034.2023.2.25.41

YENİ VƏ MÜASİR DÖVRDƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ PROSES

ƏSƏDULLAYEVA Nuranə.

Tarixi həqiqət və bədii gerçəklik
doi.org/10.30546/2702-0034.2023.2.25.51

HEYDƏROVA Sevinc.

Azərbaycan yazıçılarının qurultayları, ədəbi müzakirələr və tədbirlər
“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin səhifələrində
doi.org/10.30546/2702-0034.2023.2.25.57

XƏLİLOVA Güllü.

Sabir Rüstəmxanlının 44 günlük Vətən müharibəsinə həsr etdiyi “Qarabağa dönüş” poeması
doi.org/10.30546/2702-0034.2023.2.25.71

MUSAYEVA İradə.

İsa Muğannanın roman yaradıcılığında yeni ədəbi estetika və fəlsəfi düşüncə motivləri
doi.org/10.30546/2702-0034.2023.2.25.84

MUXTAROVA Dinara.

Художественная литература и публицистический жанр: глобальные проблемы публицистики XXI века
doi.org/10.30546/2702-0034.2023.2.25.101

TARİXİ-MƏDƏNİ ABİDƏLƏRİN QORUNMASI VƏ TƏDQIQI. MUZEYŞÜNASLIQ

ƏLİYEV Nailə.

Nizami muzeyinin UNESCO əhəmiyyətli eksponatı
doi.org/10.30546/2702-0034.2023.2.25.117

YAQUBƏLİ Rəhimə.

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində keçirilən yubiley mərasimləri və yaradıcılıq gecələri
doi.org/10.30546/2702-0034.2023.2.25.122

Rafael HÜSEYNOV
Akademik
rafaelhuseyn@yahoo.com

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “XƏMSƏ”SİNDƏ TÜRK QATI VƏ TÜRK MİLLİ KİMLİYİ DÜŞÜNCƏLƏRİ

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Xəmsə, türk mənşəyi, Firdovsi, fars millətçiliyi, dil mühiti, Nizaminin farscası, Səid Nəfisi, türk ətri, Nizami dilinin lüğəti, milli özünəməxsusluq, Rəsulzadə, kompleks tədqiqat

Keywords: Nizami Ganjavi, Khamsa, Central Asia, Persian language poetry, multinational, Turkic origin, Ferdowsi, Persian fanaticism, Turkist views, Turkic words, Nizami's Farsi, grammatical nature, Said Nafisi, Turkic character, Turkisms, Turkic national identity, Rasulzada, comprehensive study

Ключевые слова: Низами Гянджеви, Хамсе, тюркское происхождение, Фирдоуси, персидский национализм, языковая среда, фарси Низами, Саид Нафиси, тюркский аромат, словарь языка Низами, национальная идентичность, Расулзаде, комплексное изучение

Giriş

Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi əsərlərini dövrün ənənəsinə uyğun olaraq farsca yazmışdır. Dövrün elm dili ərəbcə ilə yanaşı Mərkəzi Asiyada orta qoeziya dilinə çevrilmiş farsca orta əsrlərdə ədəbi-mədəni əlaqələrin yaxınlaşmasına müstəsna təsir göstərməklə bərabər, ayrı-ayrı yaradıcıları da milli çərçivələrdən çıxararaq bütün Yaxın və Orta Şərqi müştərək klassikləri səviyyəsinə qaldırmışdır. Ona görə də Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi yalnız öz vətəninə deyil, həm də bütün regionun şairidir. Lakin farsdilli poeziya anlayışı ilə fars şeiri məfhumları əsaslı şəkildə fərqlənir. Nizami də daxil olmaqla, bir çox xalqların təmsilçilərinin doğurduğu fars dilində yaradılan ədəbiyyatla yanaşı mənşəcə fars olan şairlərin əsərləri arasındakı fərq həmişə nəzərə alınmalıdır. İngilisdilli, fransızdilli, ərəbdilli, ispanidilli və digər orta dillərdə yaranmış ədəbi irs kimi, farsdilli poeziya da çoxmillətlidir və həmin istiqamətin inkişafına Azərbaycan şairləri də min ilə çatan bir müddətdə töhfələrini vermişlər, həmin proses bu gün də davam etməkdədir.

Əsərlərini farsca yazan Nizami Gəncəvi mövzuları ilə bütün regionu əhatə edirdi və bəşəriyyətə üz tutmuşdu, lakin öz türk mənşəyini, milli mənsubiyyətini yüksək dəyərləndirən şair türk xalqının məziyyətləri haqqında dönə-dönə söz açır. Onun bu istiqamətdəki prinsipial və ardıcıl mövqeyi fars təəssübkeşliyinin təbliğçisi və ifadəçisi olan İran şairi Əbülqasım Firdovsinin baxışları ilə tam əks səslənən türkçü mülahizələrini tutuşdurarkən bütün aydınlığı ilə görünür.

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində çoxlu türk sözləri və zərbülməsəllərinə rast gəlinməsi onun farscasına içərisində olduğu anadilli mühitin bilavasitə təsirdirsə, Nizaminin milliyyətçə fars olan fars klassiklərinin dilindən bir sıra xüsusiyyətləri ilə seçilən farscasında rast gəlinən ifadələr, söz birləşmələri bilavasitə türkcənin qrammatik təbiətinə uyğun olaraq şairin özü tərəfindən yaradılmışdır. Yəni bunlar türkcə düşünüb farsca yazan bir müəllifin üslubi özünəməxsusluqlarıdır. Məhz

Nizaminin farsçasının bu xüsusiyyəti görkəmli İran alimi Səid Nəfisini Nizaminin farsçasının türk təbiətli olması fikrini irəli sürməsinə gətirib çıxarmışdır [9, 7]. Bunları nəzərə alaraq Nizamidəki türklüyün parametrlərini daha mükəmməl araşdırmaq üçün onun ədəbi irsindəki hər kəlmənin və onların yer aldığı kontekstlərin müfəssəl təhlillərindən ibarət lüğətinin hazırlanması zəruridir.

Nizami Gəncəvidəki türkiyəli və türk milli kimliyi haqqında düşüncələr ilk dəfə XX əsrin ortalarında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən ayrıca araşdırılmış, sonralar bu haqda tədqiqlər davam etdirilmişsə də, bütün bunlar, hələ ki, mövzuya giriş səciyyəsi daşıyır və problemin kompleks şəkildə öyrənilməsinə ehtiyac vardır.

Azərbaycanın və dünyanın Nizamisi

Artıq doqquz əsrdir ki, Nizami Gəncəvi millətinin, yurdunun xidmətindədir və o, bir övladın öz millətinə və yurduna edə biləcəyindən qat-qat artığını edib. Doqquz əsrdir ki, nəsil-nəsil insanlar onun sözünün cazibəsindədir. Nizami Gəncəvi XII yüzildə yaşadı, XIII əsrin başlanğıcında həyatdan köçdü. Ancaq dünyadan getmədi, dünyada və insanlarla qaldı, çünki bəşəriyyətə əsrlərlə yaşayacaq “Xəmsə”ni yadigar qoymuşdu. İnsanlarla həmişəlik qalacaq o məsnəvilər qatarını yaratmaq üçün Nizami Gəncəvi yalnız ona nəsis olan istedadla kifayətlənmədi, zəhmətlərə qatlaşdı, gecə-gündüz çalışdı, oxudu, öyrəndi. Ancaq çalışmaq, oxumaq, öyrənmək, mənbələrə dalmaq üçün dilləri bilmək lazım idi və Nizami, özünün yazdığına görə, azı beş-altı dil bilirdi [9, 328] və həmin dillərdə olan qaynaqlardan gen-bol yararlanırdı. İbranicə, yunanca, farsca, ərəbcə ən köhnə qaynaqlardan tutmuş çağında yaranan ədəbiyyatacan çox şeyləri oxudu, canına hopdurdu [15, 104-108; 18, 237-242]. Və içərisində həmin möhkəm təməli qurandan sonra belə sağlam və etibarlı bünövrə üzərində o çağlarda da, ondan sonrakı yüzillər boyu da hər kəsin həsəd ucalığına aparacağı bir söz imarəti ucaldı. Nizami azı beş-altı dil bilməyinə bilirdi. Ancaq bu gün – XXI yüzildə onun danışdığı dillərin miqdarı saysız-hesabsızdır və Nizami lap çoxdan, hələ sağlığından yorulmaz bir səyyaha çevrilib Gəncənin, Azərbaycanın hüduqlarından kənara çıxaraq dünyanı qarış-qarış gəzir. Bu gün Nizami yalnız azərbaycanlı deyil. İndi o, ingiliscə danışır [2, 339-344], demək, həm də ingilidir, italyanca [2, 350], almanca [2, 344-347], fransızca [2, 347-349] və dünyanın onlarla dilində [2, 287-361] insanlarla məhrəm həmsöhbətə çevrilir. Hansı xalqla hansı dildə danışsın, Nizami bu gün həm də o xalqın övladı sayılır, çünki onu yaxından tanıyınca, onun ruh dünyasına daxil olunca həmin uzaq xalqların təmsilçiləri də Nizamini ayrı bir xalqın övladı kimi deyil, elə özlərindən biri kimi qəbul edir, öz məşhur qələm sahiblərindən, düşüncə adamlarından fərqləndirmədən qəlblərinə yaxın tuturlar. Nizami bu gün dünyanınkıdır [2, 5-18]. Amma dünyanınkı olan, bütün xalqlarınkı olan, çox xalqların elə doğma övladı kimi qavranılan Nizami hər kəsdən daha əvvəl azərbaycanlıdır, Azərbaycanındır, Gəncənikidir.

Tarix boyu Nizaminin ata-baba yurdu Gəncənin taleyi həm şərəfli, həm də düynünlü olub. Şərəfli ona görə ki, bu şəhərdə tarixin ən müxtəlif dövrlərində Azərbaycan keçmişinin şanlı səhifələri yazılıb, buradan igid sərkərdələr, el qəhrəmanları, istiqlal uğrunda mübarizlər, şairlər, mütəfəkkirlər çıxıb [9, 6-20]. Bu şəhər həmişə Yaxın–Orta Şərqi diqqət mərkəzində olub, çünki karvan yollarının qovşağındaydı. Bu şəhər daim mədəniyyətləri qovuşduran, o mədəniyyətdəki ən

yaxşı olanı bu mədəniyyətə gətirən, bu mədəniyyətdəki ən gözəli digər mədəniyyətə ötürən olub. Amma bu şəhərin taleyi həm də düyünlüdür. Təbiətin törətdiyi dağıdıcı, viran qoyan zəlzələlər bir yana, ard-arda neçə əsr içərisindəki böyük müharibələr də Gəncəni az incitməyib. Ancaq Gəncə həmişə hüsnünü, gözəlliyini, böyüklüyünü, Gəncəliliyini hifz etməyi bacarıb. Orta əsrin məşhur tarixçisi Həmdullah Mustofi Qəzvini “Nüzhət əl-qulub” adlı əsərində bu şəhəri “*Başdan-ayağa gənc olan Gəncə*” [21, 54] adlandırırdı. “Gənc” sözünün bir neçə mənası var. “Gənc” həm “cavan, həyatını yeni başlayan insan”, həm də “xəzinə” deməkdir. Nizaminin “Xəmsə”sinə də çox zaman məcazi mənada o beş məsnəvinə göz önünə gətirərək “Pənc gənc” [12, 16] deyiblər, yəni “Beş xəzinə”.

Və Həmdullah Mustofi Qəzvininin salnaməsindəki o qiymətin – başdan-ayağa gənc olan Gəncə dəyərləndirməsinin iki mənası var: həm həmişə gənc, tərəvətli olan Gəncə, həm də başdan-başa xəzinə olan şəhər. Başdan-başa gənc və xəzinə olan Gəncəni xəzinə edənlərdən, əbədi gəncə çevirənlərin ən öndə gedənlərindən biri həmişə Nizami Gəncəvi olub. Tarixin müxtəlif dövrlərində yadellilər Azərbaycanın yalnız ayrı-ayrı sərvətlərinə göz dikməyib. Əlbəttə, buralara ən əvvəl tamah məqsədilə baxıblar, çalışıblar ki, sərvətlərimizi qamarlasınlar. Ancaq bununla ürəkləri soyumayıb, dəyərlərimizi də mənimsəməyə səy göstəriblər, müxtəlif dövrlərdə hətta böyük şəxsiyyətlərimizə də əl atıblar, istəyiblər ki, onları da Azərbaycandan ayırsınlar. Belə hədəflərdən biri də daim Nizami olub. Nizamini ona görə Azərbaycandan kənara çəkmək, Gəncədən ayırmaq istəyiblər ki, Azərbaycan da, Gəncə də onun varlığıyla daha böyük görünür, çünki Nizami ilə qovuşanda Azərbaycanın böyüklüyünün üstünə yeni böyüklük gəlir. Öz Gəncəsinə – dünyaya gəlidiyi, gəncliyini keçirdiyi, bütün ömrünü sürdüüyü və dünyanı heyətdə qoyacaq incilərini yaratdığı doğma şəhərinə Nizaminin xidməti hər kəsdən çox olub. Çünki tarixin müəyyən dövrlərində Azərbaycan milli ruhunun ifadəçisi və Azərbaycanın da ikinci ən böyük şəhəri olan Gəncənin yalnız sərvətlərini deyil, adını da ondan almaq istəyiblər. Vaxt olub ki, Gəncəyə Gəncə yox, Abbasabad deyiblər, tarix dəyişib, Rusiya çar hökumətinin idarəçiliyi altına keçincə Gəncəni Yelizavetpola döndəriblər, ayrı bir dövr gəlib, Gəncə Kirovabada çevrilib. Ancaq Gəncə Abbasabad, Yelizavetpol, Kirovabad olanda da Nizaminin adının yanında Gəncə sabit yerində idi və Nizaminin (eləcə də digər məşhur Gəncəvilərin) adının yanındakı nisbə imkan vermirdi ki, “Gəncə” sözü dillərdən getsin, yaddaşın alt qatına çöksün, əksinə, Nizaminin durmadan artan şöhrəti adının yanındakı “Gəncə” sözü ilə öz əziz şəhərinin ləğv edilmiş adını da həmişə diri saxlayırdı, macal vermirdi ki, siyasətlərin məkri bu adı bu şəhərdən qopara bilsin. Rəsmi kağızlarda, sənədlərdə Gəncənin adını dəyişə bilirdilər, ancaq Nizaminin nisbəsini daha heç bir hökmlə başqalaşdırmaq mümkün deyildi, onun adının yanındakı “Gəncəvi” kəlməsi dəyişilməz idi. Nizami Gəncəvini Nizami Abbasabadi, Nizami Yelizavetpolski, Nizami Kirovabadlı yazmaq olmurdu. Nizami birdəfəlik Nizami Gəncəvi idi və həmişə belə qaldığı kimi, bundan sonra da daim həmin kimi olacaq, doğma Gəncəsi və Azərbaycanı ilə bunca sədaqətlə müdam birgə olan Nizami Gəncəvini də, əlbəttə ki, Azərbaycan hər zaman bağrının başında yaşadacaq.

Nizami böyük olmağına böyükdür, ancaq dahiliyin böyüklük ölçüsü nədən ibarətdir, hər kəsin etiraf etdiyi Nizami böyüklüyü hansı həddədir? Axı dünya boyu və tarixin ən müxtəlif çağlarında, ən müxtəlif ellərdə bir-birindən üstün böyüklər olub, onlarla Nizaminin böyüklüyü ölçülərinin təfəvütü nədədir? Nizamini dəqiqliyi

ilə qiymətləndirə bilmənin, onun hansı böyüklüyə malik olmasının ölçü vahidi tarixin artıq böyük kimi tanıdığı, dahilər kimi qəbul etdiyi şəxsiyyətlərin onunla bağlı söyləyib-yazdıqları dəyərləndirmələrdir.

Əlişir Nəvai bütün türk dünyası və tamam türk tarixinin ən müstəsna simalarındandır ki, onun göstərdiyi qələm hünərləri, yaratdığı ədəbi irs əsrlərdir ki, insanları məftun etməkdə, türkdilli ədəbiyyata qaçılmaz təsirini göstərməkdədir. Ancaq Əlişir Nəvai də Nizami Gəncəvinin ustad, özünü o ustadın ən kiçik şagirdlərindən hesab edirdi və Nəvai kimi bilgin, üstün bir şəxsiyyət də Nizaminin böyüklüyünü necə ifadə etmək üçün söz tapa bilməkdə çətinlik çəkdiyini boynuna alırdı və bildirirdi: “Nizami Gəncəvi elə möhtəşəmdir ki, göy üzü, Kainat bir tərəziyə çevrilsə, Yer kürəsi çəki daşına dönsə və tərəzinin bir gözündə Yer kürəsi – həmin çəki daşı, digər gözündə Nizami olsa, yenə Nizami ağır gələr” [9, 241] və ya başqa dəfə Nizami ilə Əmir Xosrov Dəhləvinin müqayisə edərkən yazırdı ki, Peyğəmbər möcüzəsi ilə sehrbazlıq, Kəbə və büt arasında fərq nə qədərdirsə, bunlar arasında da nisbət o cürdür [15, 300; 16, 141-142].

“Peyğəmbərin möcüzəsi” deyilərkən nəzərdə tutulan müqəddəs “Quran”dır. Təsəvvür edin ki, Nəvai Nizami “Xəmsə”sini hansı mərtəbəyə qaldırır, bu kitabı hansı Kitabla tutuşdurur.

Bir çox xalqların qovuşan istedadının bəhrəsi olan klassik farsdilli ədəbiyyat X əsrdən XV əsrdək ən parlaq çağlarını yaşadı və Firdovsilərdən, Ənvərilərdən, Məsud ibn Salmanlardan başlayan bu “qızıl dövr” Əbdürrəhman Cami ilə başa çatdı [20, 213-222]. Həmin “qızıl dövr”ü tamamlayan Əbdürrəhman Cami ustadlar ustadı idi və sonrakı neçə əsr içərisində yüzrlərlə şair onu özünə ustad bildi ki, belələrindən biri də Caminin öz bacısı oğlu mahir şair Hatifi idi. Ədəbiyyatdakı böyük yolunu təzə başlayarkən ilk gəncliyində Hatifi dayısına məsləhət edir ki, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə cavab yazmaq istəyirəm [15, 289-291; 16, 32, 33, 436].

XIII əsrdən – hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvinin Nizaminin beş məsnəvisinə cavab yazmasından sonra şairlər arasında bütün Yaxın–Orta Şərqdə xəmsəçilik ənənəsi yarandı [6, 56-67; 12, 45-58] və böyük ədəbiyyata gəlməyin məhək daşı, ən ali sınağı Nizamiyə nəzirə yazma bilmək hesab edildi – sən Nizamiyə Nizami səviyyəsində deyil, elə Nizamiyə layiq cavab yazmağa qadirsənsə, demək, ədəbiyyat aləmi səni qəbul edəcək. Və böyük ədəbiyyata gəlmək arzusu ilə yaşayan Hatifi belə bir addımı atmaq istəyərkən ustad dayısından xeyir-dua almağa gəlmişdi. Əbdürrəhman Cami isə bacısı oğlunu təəccübləndirən cavab verir və “hə” demir, Hatifini əvvəlcə fars klassikləri Firdovsi Tusi, Ənvəri Əbivərdir, Sədi Şiraziyyə nəzirə yazmağa yönəldir. Hatifi dayısına söyləyəndə ki, bəs başqaları deyirdilər Nizamiyə cavab yazmaq daha məqbul sayılır, Əbdürrəhman Cami bacısı oğlunun bu sualının cavabında bədahətən bir beyt oxuyur:

**Şeir aləminin olubdur üç peyğəmbəri:
Firdovsi, Sədi, bir də Ənvəri.**

Hatifi yenə tərəddüdlə soruşanda ki, siz Firdovsinin, Sədinin, Ənvərinin adını çəkdiyiniz, onları peyğəmbər adlandırdınız, deyirsiniz ki, cavabı onlara yazım, Nizaminin adı o sırada yoxdur axı. Cami cavab verir ki, bəli, Nizaminin adını həmin sırada çəkmədim, çünki Firdovsi, Sədi, Ənvəri şeirin peyğəmbərləri, Nizami isə şeir

dünyasının allahıdır. Sən əvvəl peyğəmbərlərə cavab yaz, sonra növbəti mərhələ haqda düşün [15, 289-290; 16, 32-33].

Və Hatifi, həqiqətən də, “Xəmsə”yə cavab yazıb. Həm də Nizami ardıcılardan bir qismi “Beşlik”dəki poemalardan birinə, kimlərsə ikisinə, daha başqaları üçünə və dördünə cavab yazsa da, az sayda şairlər tam “Xəmsə” yaradıblar ki, Hatifinin də adı onların cərgəsindədir.

Şərq Nizamini belə ülviləşdirirdi və Qərbin qiymətvermələri də heç ondan geri qalan deyil. Avropanın da, dünyanın da lap çoxdan mütəfəkkir şairlər zümresinə daxil etdiyi Volfqanq Getenin “Qərb–Şərq divanı”nda Nizamiyə həsr edilmiş heyran sətirlər var. Gete Şərqi yaxşı tanıyırdı, klassik farsdilli ədəbiyyata dərinliyi ilə bələddi, zirvələrin hamısının yazdıqlarını oxumuşdu və bunun izləri elə həmin “Divan”ında qalmaqdadır. Nizami haqqında heç bir başqa Şərq klassiki haqqında demədiyi sözləri qələmə gətirir, onun Nizamiyə verdiyi qiymət o qədər yüksəkdir ki, həm heyrləndirir, həm də qürur doğurur [19, 182].

Onun sözlərində həm sərrast qiymətləndirmə var, həm də qüdrətli ədəbin ifrat sayılacaq qədər yüksək təvazösü. Gete söyləyirdi ki, Şərq özünün saysız-hesabsız şairləri arasında ən yaxşı deyərək yeddisini seçib götürüb: Firdovsi, Ənvəri, Nizami, Sədi, Mövlana Cəlaləddin Rumi, Hafiz Şirazi, Əbdürrəhman Cami. Dəqiqləşdirirdi ki, Şərqin hətta çıxdaş edib kənara qoyduğu həmin yüzlərlə şairin çoxu məndən qat-qat üstündür [9, 6]. Gete kimi nəhəng hətta çıxdaş edilmiş şairlərin çoxunu özündən üstün hesab edirdisə, görün bu yeddi nəfərə, həmin yeddi nəfərin sırasında Nizamiyə necə valehliklə baxırmış.

Bunca böyük olan, böyüklüyü həm öz zəmanəsində, həm də sonrakı bütün əsrlərdə görünən Nizami həddən ziyadə sadə həyat yaşayan insandı. Heç vaxt saraylara üz tutmadı. Ona görə ki, özünü saraylardan, azad ruhunu, sərbəst qələmini hər cür təminatdan daha üstün hesab edirdi və bir çox başqa şairlərdən fərqli olaraq, səadəti, təminatı, xoş güzəranı dərbarlarda arayanlardan və saraylara üz tutanlardan ayıraraq saray özü onun ayağına gəldi, hökmdarlar özləri ona müraciət elədilər, saraya gəlməsə də, ona nəvaziş göstərməyə çalışdılar. Çünki o hökmdarlar da sadə adamlar deyildilər, ağıllı idilər, oxumuş idilər, dərk edirdilər ki, tarixdə qalmağın ən qısa yollarından biri Nizaminin qələmindən keçir. Nizaminin bircə şeirində, bircə məsnəvisində adları anılsa, əsrlərcə yaşamaq haqqını da qazanacaqlar. Tarix də təsdiq edir ki, məhz belə olub. Həmin hökmdarların şücaətlərindən, zəfərlərindən, döyüşlərindən bəhs edən cild-cild salnamələr yazılsa da, unudulub gedib, ya qatı açılmadan qalır. Fəqət hansı hökmdarın adı Nizaminin hansısa məsnəvisinin dibachəsində anılıbsa, həmin tacılı o misralarla birgə yaşamaqda, Nizami oxunduqca yaşamaqda davam edir.

Beləcə, Nizami var olduğu müddətcə həyatverən olub. Var olduğu müddətcə – yəni sağ olduğu dövrdən bugünə qədər və bugündən də ən uzaq sabahlaracan. Azərbaycan nə xoşbəxtdir ki, onun yalnız biliklər, zövq verməyən, həm də həyat bağışlamağı, dirilik gətirməyi bacaran Nizami kimi əbədi və uca bir övladı var.

Nizaminin Gəncə sevgisi

Nizami həmişə öz doğma şəhəri – Gəncəsi ilə iftixar duyub və istəyib ki, onun duyduğu bu iftixarın şeirlərində də əks-sədası qalsın. Nə yaxşı ki, bunu edib, çünki ağılına gələrdimi ki, zaman keçəcək, onu Gəncəsindən ayırmaq istəyənlər də

tapılacaq. Nizamini uydurmalarla, saxta qaynaqlar yapmaqla Gəncədən, Azərbaycandan ayırmaq təşəbbüsündə olanları da anlamaq mümkündür. Əlbəttə ki, onlara Nizaminin gəncəliliyi də, azərbaycanlılığı da, Nizaminin farsçasının məhz Azərbaycan farsçası olmağı da bəllidir. Ancaq Nizamini Gəncədən ayırmaq, Azərbaycandan qoparmaq, aparıb ayrı bir mədəniyyətə bağlamaq üçün əlləşirlər. Nizaminin isə bu məqamda heç bir müdafiəçiyə ehtiyacı yoxdur. Çünki Füzuli demiş, “axır günün əvvəl yad eyləyərək” [4, 51] həmin cəhdlərə cavabını hər kəsdən əvvəl özü verib, əsərlərində kimliyini, hansı torpağa bağlı olduğunu, hansı xalqa mənsubluğunu açıqca yazıb.

Nizamini şöhrət erkən tapmışdı, hələ cavan yaşlarından onun şeirləri Gəncədən kənarlara qanadlanmışdı, Şeyxi Qafqazdan, İrandan tutmuş Mavərennəhrə qədər, oradan Hindistanadək tanıyırdılar, oxuyurdular və Nizami özü də bundan xəbərdar idi. Nizami də özünü balaca bir ərazinin, az sayda insan kütləsinin şairi yox, məhz bu ucsuz-bucaqsız məkanın şairi hesab edirdi, ona görə bəşəri mövzularda bu nəhəng məkana layiq yazır, amma yalnız həmin məkanı dolduran saysız-hesabsız insana da yox, sabah boylanaraq gələcəkdəkilərə müraciət edirdi. Dahiliyinə xas fəhmlə bunu da sezirmiş ki, gün yetişər, haralılığına da şəkk gətirilə bilər, balaca bir şəhərdən belə müstəsnanın çıxmasına şübhə edilir. Məsnəvilərinin köçürülməsindən, nüsxə-nüsxə artırılmasından, şəhər-şəhər, diyar-diyar o əlyazmaların yayılmasından bixəbər deyildi, ona görə də sağkən xəbərdarlıq edərək deyirdi ki, mənim əsərlərimi hansı ünvanlara aparırsınız-aparın, oxuyun, bəhrələnin, amma yaddan çıxarmayın – onların əslə Azərbaycanlıdır, Gəncəlidir. Heç bir qondarma yozuma yer qoymayacaq sərrastlıqla deyib:

نهان مرا که آشکارا برند

ز گنج است تا بر بخارا برند

[9, 7].

Mənim gizli olanımı (yəni içərimdən gələn pünhan fikirlər ki, şeirə dönüb) açıqca aparırlar,

Buxaraya qədər aparsalar da, onlar Gəncəlidir.

Nizami Gəncəyə bağlılığını, Gəncə sevgisini bu cür misraları ilə elə möhürləyib ki, daha heç vaxt heç bir yolla heç bir qüvvə onu əziz Gəncəsindən ayıra bilməz.

Nizaminin çoxdilliliyi

Tarix və tale həmişə Azərbaycana lütf göstərib. Azərbaycana bunca zəngin bir torpaq bağışlayıb, bu torpaq üstündə qurub-yaradan, ruhu gözəl insanlar qismət edib və millətə nəsib olan ən ali töhfələrindən biri də güclü, şirin, gözəl Azərbaycan türkcəsidir. Ancaq Azərbaycan türkcəsi tarix boyu Azərbaycan şairinin yazıb-yaratdığı tək dil olmayıb. Çoxdillilik əsrlərcə Azərbaycan ədibinin, Azərbaycan aliminin ən böyük üstünlüklərindən biri sayılıb. Çünki Azərbaycan şairi, Azərbaycan alimi yalnız Azərbaycan insanı üçün yazmayıb, onun auditoriyası bütün Yaxın–Orta Şərq, ocağkı mədəni dünya olub. Çalışblar ki, onların doğurduqları vasitəsilə həm yurdları, millətləri böyük görünsün, həm yurdu, milləti kənarda da tanısınlar, həm də Azərbaycan istedadının işığı daha geniş çevrəyə yayılsın. Azərbaycan şairi Zülfüqar

Şirvani XIII yüzildə altı dildə nəzm və nəsr yazırdı. Özü bunu “Divan”ındakı avtobioqrafik qəsidəsində birmənalı şəkildə bəyan edir [22, 132]. Orta çağdakı əksər Azərbaycan şairi üçdilli idi – farsca, ərəbcə, türkcə eyni səviyyədə rahat yazıb-yaradırdılar. İmadəddin Nəsimi həm ana dilində – Azərbaycan türkcəsində, həm farsca, həm ərəbcə “Divan” bağladı. Məhəmməd Füzulinin hər misrası bir inciye bərabər, oxuduqca könül titrədən şeirlərindən ibarət anadilli “Divan”ı var. Amma eyni təsirdə, eyni ağırlıqlı farsdilli “Divan”ı da ortadadır. Bunlarla bərabər, eyni gücdə olan ərəbdilli şeirlərindən ibarət “Divan”ı da məlumdur. O adamlar ki farsca yazan hansısa Azərbaycan şairini aparıb o millətə bağlamaq istəyirlər, onda bu suala da cavab vermək lazımdır ki, Nəsimi farsca yazdığında kimdir, ərəbcə yazdığında hansı millətə aiddir, ya üç dildə yazmış Füzuli eyni anda üç xalqa aid edilməlidirmi? Başqa sözlə, hansı dildə yazmaq milli mənsubiyyət göstəricisi deyil, əsas olan hansı milli ruhun, hansı milli düşüncənin, hansı milli duyğu şəbəkəsinin təmsilçisi olmaqdır.

Və lap başlanğıcdan doğurduqlarının çox geniş coğrafiyada yayılmasını məqsəd qoyaraq farsca yazan Nizami Gəncəvi də, əlbəttə ki, bütün yazdıqları ilə ilk növbədə Azərbaycan düşüncəsini, Azərbaycan duyğu şəbəkəsini ifadə edən şairdir. Çoxdillilik ənənəsi Azərbaycan ədəbiyyatında əsr-əsr davam edir və XIX yüzildə Azərbaycanın Mirzə Nəsrullah Didəsi [7] var ki, dörd dildə – Azərbaycan türkcəsində, farsca və ərəbcə, eyni zamanda yeni dövrün şərtlərinə uyğun olaraq rusca yazıb. XIX yüzildə yaşamış başqa bir Azərbaycan şairi Bahar Şirvani də dördillilik olub. Baharın farsca, ərəbcə, Azərbaycan türkcəsindən savayı fransızca şeirlərindən ibarət ayrıca bir toplusu da olub [5, 4-15].

Çoxdillilik gələni Azərbaycan ziyalisına, Azərbaycan qələm və düşüncə adamına həmişə xas olub. Nizami Gəncəvi dövründə türkcə şeirin olmaması iddiası doğru deyil. Türk şeiri həmin dövrdən əvvəl də əsrlərcə, elə o zaman da yaranıb. Nizamidən də əvvəl türkdilli şeirin nəinki var olduğunu, hətta iki qanada ayrılaraq çağatayca və oğuz türkcəsindəki poeziya kimi yayıldığını məxəzlər sübut etməkdədir. Təsdiqedicisi vacib dəlillərdən biri XI əsrin fars şairi Mənuçöhr Damğaninin “Divan”ında əksini tapıb. Qəznəvilər dönəminin şairi Damğani qəsidələrindən birində hökmdar sarayını, şairlərin yeni qəzəl və qəsidələrini oxuduğu məclisi təsvir edir. Ancaq farsca yazdığı mənzuməni səsləndirən türk şairinə müraciət edilir ki, farsca deyil, oğuzcadakı şeirlərindən oxusun.

به راه ترکی مانا که خوبتر گویی.

تو شعر ترکی برخوان مرا و شعر غزی

[24, 65].

Türk qaydasınca gözəl dediyin

Türk və oğuz şeirlərini mənim üçün oxu.

Mənuçöhrün misralarından görüldüyü kimi, sadəcə türkcə şeir oxu da demir, türkcə və oğuzcanı da ayırır. Demək, o dövrdə türkcə şeirlər yazılmağına yazılmış, hətta daha artıq, türkcə şeirlərin öz içərisində dil baxımından səmtlənmə də varmış. Nizami Gəncəvinin türkcə yazdıqlarından hələlik əlimizdə hansısa nümunələrin olmaması onun türkcə yazmadığına dəlalət etmir. Onun türkcə şeirlərindən örnəklərlə gec-tez hansısa naməlum əlyazmalarda qarşılaşacağımız istisna deyil. Niyə

yazmadı? Yəni yazmadı deyəndə bəlkə də bu sualı qəti qoymaq olmaz. Ancaq türkcə də yazdıqları hər halda az olmalıdır, çünki türkcə o dövrdə hələ əruzla yetərincə uyğunlaşmamışdı və artıq poeziya dili olaraq oturmuş farsca kimi geniş coğrafiyanı fəth etmək imkanında deyildi. Nizami isə əngin auditoriya umurdu, yazdıqlarının daha uzaq sərhədlərə çatması əzmində idi. O dövrdə farsca ümumişlək şeir, ərəbcə ortaqlıq elm dili kimi sabitləşmişdisə də, türkcənin belə bir güc və ədəbi populyarlıq qazanması üçün hələ zaman tələb olunurdu. O çağlarda və daha əvvəllərdə də türkcə yetərincə gözəl şeirlərin olması Mahmud Kaşğarının “Divanilüğəti-t-türk”ündəki örnəklərdən aşkardır, ancaq VIII yüzildə musiqiçi və şair Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi əl-Bəsrinin (718–792) ixtira etdiyi əruz vəznini ərəbcənin fonetik özəlliklərinə köklənmişdi [1, 26, 30, 34]. Səs təbiəti etibarilə farsca ərəbcəyə daha yaxın olduğundan əruz ona yad görünmədi, farsdilli şeirin yeni vəznə yatması tezliklə gerçəkləşdi. Ancaq əruz vəznini ilə türkcənin uyğunlaşması üçün əsrlər gərək oldu. XVI yüzildə Məhəmməd Füzuli niyə Nizaminin və Nizami kimi çoxlarının türkcə deyil, farsca yazmasının səbəbini elmi şəkildə izah edərək yazırdı ki, “*Ol səbəbdən farsilə ləfzilə çoxdur nəzm kim*” – fars dilində şeir ona görə çoxdur ki, “*Nəzmi-nazik türki ləfzilə ikən düşvar olur*” – lirika, şeir türkcə yazılarda çətin başa gəlir [3, 364].

Niyə çətin olur? Çünki hələ dil – türkcə əruz vəznini ilə kifayət qədər qaynayıb-qarışmayıb: “*Ləhce-yi türki qəbul-i nəzm-i tərkib etməyib, Əksərən əlfazi namərbur ü nahəmvar olur*” [3, 364].

Füzuli öhdəlik götürürdü, bəyan edirdi ki, gücüm çatarsa bu çətin işi asanlaşdıraram. Bu ağır işi yüngülləşdirmək əruz vəznini ilə türkcə arasında rabitə yaratmaqdan, türkcənin səs çəkisi, ahəngi, ruhu, ritmi ilə əruz vəzninin melodikasını uyğunlaşdırmaqdan, zəruri axıcılığı, dilin vəznəyatmasını təmin etməkdən ibarət idi.

**Məndə tovfıq olsa, bu düşvarı asan eylərəm,
Novbahar olğac dikəndən bərgi-gül izhar olur** [3, 364].

Və Füzuli bu milli niyyəti gerçəyə döndərməyə qadir oldu. Türkcə ilə əruz vəzninin bir-birində ahəngdar şəkildə tutuşması XIV yüzildə Nəsimidə, XV əsrdə Nəvaidə, XVI əsrdə Füzulidə arzulandığı yüksək səviyyədə həyata keçdisə, Nizami dövründə həmin bu vəhdət hələ uzaqda idi. Nizami isə türkcə də yazdığını, ancaq bu dildə yazdıqlarına, yəqin, hələ əruz musiqisinin kifayət qədər uyğunlaşmama səbəbindən “alıcı” – oxucu azlığını vurğulayaraq “Həft peykər”-inin “Sözə sitayiş” bölümündə şikayətlənirdi:

ترکیم را در این حبش نخرند

[23, 236].

Mənim türkcə yazdıqlarımın bu həbəşdə (bu qaranlıq mühitdə) alıcısı yoxdur.

لاجرم دو غبای خوش نخرند

[23, 236].

Heyhat, mənim ləzzətli dovğamı yeyən yoxdur.

“Ləzzətli dovğa” ifadəsini də şeirinə təsadüfən gətirmir. Çünki o zaman idi ki, böyük poeziya üçün, böyük şeir aləmindən ötrü əruzla uyğunlaşmamış türkcə

müəyyən qədər məhəlli səciyyə daşıyırdı. O çağın meyarları ilə lisan qloballaşması – küresəlləşməsi üçün, bu möhtəşəm coğrafiyanın aparıcı şeir dillərindən birinə çevrilməsindən ötrü hələ türkcənin əruzla ahəngdar qovuşması naminə ardıcıl təcrübələr keçilməli idi. Nizami əsərlərini türkcə – ana dilində yazacağı təqdirdə nəhəng coğrafiyada əsərlərinin kifayət qədər alıcısı, müştərisi olmayacağından ehtiyatlanırdı. Və bu ehtiyatlanma da yetərincə əsaslı idi. Türkcə yazdığını bir insan bundan artıq daha nə şəkildə desin?

ترکیم را در این حبش نخرند

[23, 236].

Farsca yazmaq ənənə idi – Əmir Xosrov Dəhləvi Hindistanda yaşayırdı, bir tərəfdən türk, bir tərəfdən hindu idi, amma farsca yazdı. Əlişir Nəvai də türk oğlu türk idi, türkcə yazmaqla yanaşı farsca da əsərlər qələmə aldı. Neçə-neçə müxtəlif millətlərdən olan şairlər və nasirlər də XI-XII əsrlərdən etibarən ta XX yüzilə qədər farsca yazıb-yaratdılar. Orta əsrlərdə farsca mədəni küresəlləşmənin ümdə açarlarından olduğundan lap başdan ruhlar mühəndisi, mədəniyyətlər qovuşdurucusu olan Nizami də bu açırdan yararlanmaya bilməzdi.

Nizaminin hər kəsə və dünyaya açıqlığı

Nizami Gəncəvi əsərlərinin aqibəti və yazdıqlarının onsuz qalacaqları əyyamlarda necə yaşayacağı haqda düşünməmiş deyildi, təbii ki, əsərlərinin sabahlar içərisindəki yolu haqqında fikrə dalarkən gələcəkdəki özünü də görürdü, bəri başdan oxucusuna yazdıqlarını necə mütaliə etməyin tövsiyəsini də verirdi:

من این گفتم و رفتم و قصه ماند

به بازی نمی‌باید این قصه خواند

[9, 338].

*Mən bunu söylədim, özüm getdim, hekayət qaldı.
Bu hekayəti əyləncə kimi oxumaq lazım deyil.*

Doğrudan da, Nizaminin yazdıqlarını sadəcə oxunulub keçilən kitablar kimi mütaliə etmək yaramaz, oxuduqca nüfuz etmək, hər beytin, misranın, bəzənsə hər kəlmənin altındakı məna qatlarına enmək vacibdir ki, hər dəfə indiyəcən müşahidə etmədiyin yeni məna çalarlarını tapasan. “Söylədim, getdim, hekayət qaldı” yazıb və şairin bu bircə sətrində də gələcəyi görmə var. Həqiqətən, nə söyləyib, nə yazıbsa hamısı qalıb, həmişə də qalacaq. Ancaq bütün öncəgörmələrdə adətən müəyyən yanlışlıq faizinə də yer saxlanılır. Nizaminin bu öncəgörülmündəki “yanlışlıq” odur ki, “getdim” deyirsə də, əsərləri kimi, özü də getməyib, qalmaqdadır. O, sadəcə şair deyildi. Yalnız poeziyada yox, dünyada da nizam yaratmaq vəzifəsi İlahidən boyuna biçilmişlərdən idi. Dünyada olan hər nəsnənin ahəngə, sahmana, nizama ehtiyacı var. Həyatı həyat, insanı insan edən, dünyanı məhvərindən çıxmağa qoymayan da elə bu sabit nizamdır. Azərbaycanca və dünyaya əbədiyaşar “Xəmsə” kimi söz və düşüncə abidəsi bağışlamış Camaləddin əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif yaddaşlarda daha çox ona hər cəhətdən yaraşan təxəllüsü ilə – Nizami kimi qaldı. Orta çağda söz və

düşüncə dürləri yaratmış böyükərin salnamələrdə, təzkirələrdə yalnız adlarını, nəşəblərini, künyələrini, nisbələrini, ləqəblərini, təxəllüslərini sıralamaqla kifayətlənməmişlər, onlardan hansılarına seçdirərək adlarının əvvəlinə fəvqəladəliklərini nümayiş etdirən daha bir sanballı kəlməni əlavə etməyi vacib saymışlar. Cəlaləddin Rumiyə sadəcə Cəlaləddin Rumi deməmişlər, adının qarşısına “mövlana” kəlməsini artırmışlar, Hafiz Şirazinın da adının əvvəlinə “xacə” kəlməsini əlavə etmişlər. Və tək-tək dühalar da var ki, onların adlarının önünə “həkim” kəlməsini qoymuşlar. “Həkim” – hikmət, biliklər sahibi təyini alimlər alimi Əbu Nəsr Farabının adının əvvəlinə artırıldı, belə yüksək qiymətə Əbu Əli ibn Sina layiq görüldü, bu ali dəyərləndirməni Ömər Xəyyam Nisapurinin adı ilə bağladılar və həmin seçilmişlər arasında Nizami Gəncəvi də var. Nizami Gəncəviyə də sadəcə şair kimi baxmadılar, ona “həkim” dedilər. Çünki həqiqətdə də Nizaminin bütün yaratdıqları mahiyyəti ilə məxzən ül-əsrar – sirlər, hikmətlər xəzinəsi idi. Nizami sözlərdən möhtəşəm duyğu və düşüncə sarayı yaptı, müasirlərinə nəsihət, gələcəkdəkilərə vəsiyyət olaraq əbədi qalsın deyərək bunu “Xəmsə”sində də yazdı ki, sarayımın qapısını həmişə açıq saxlayın, kimin könlü istəyirsə içəri keçsin, bəhrələnsin:

در ما به روی کسی در میند
که در بستن در بود نا پسند
رها کن که آیند جویندگان
ببینند در شاه گویندگان

[9, 9].

*Bizim qapımızı heç kəsin üzünə qapatmayın.
Çünki qapı bağlamaq xoşagəlmə bir iş deyildir.
İmkan ver ki, arayanlar (can atanlar) gəlsinlər.
Şairlər şahının qapısını görsünlər.*

Nizami Gəncəvi hələ sağkən hansı güc, hansı qüdrət sahibi olduğunu yaxşı bilirdi. Özünə “şəh-quyəndəqan” – “şairlər padşahı” söyləyirdi və bu, şişirtmə də deyil. Nizaminin dövründə də sıra-sıra hökmdarlar olub, onların neçəsi Nizami ilə görüşüb də. Nizamidən əvvəl də, Nizamidən sonra da qatar-qatar hökmdarlar gəlirlər, gedirlər. Ancaq o hökmdarların ən qadirlərinin belə hakimiyyəti, səltənəti bəlli illər içərisində mövcud olaraq tamamlanıb. Nizami isə taxt-tacı da, hakimiyyəti də əbədi olan hökmdardır.

Nizami şair olmaqdan öncə alim idi. Ona “həkim” söylənməsi ilk növbədə elə bu keyfiyyətinə görə idi və Nizami Gəncəvinin bir elm sahibi kimi də, bir söz sənəfi olaraq da ən seçkin məziyyətlərindən biri həmişə həqiqətlərin təkinə qədər enmək üçün səy etməsi idi. Onun ən başlıca öyüdü bu idi ki, hansı yolu tutursansa tut, hansı sənətlə məşğul olursansa ol, onun ən kamilindən, ən bilicisindən, ən yaxşısından ol. Bu düsturu Nizami Gəncəvi ən əvvəl özü üçün müəyyənləşdirmişdi. Ona görə bunca bir pak ömür yaşadı, bunca ölməz irs doğurdu. Amma eyni məsləhəti həm öz övladına – oğlu Məhəmmədə, həm də övladı saydığı bütün soydaşlarına, bütün insanlığa verirdi:

پالان گری به غایت حد
بهتر ز کلاه دوزی بد

[23, 317; 9, 8].

*Yaxşı palançılıq
Pis papaqcılıqdan daha yaxşıdır.*

“Leyli və Məcnun”dan alınmış bu misralar atalar sözü kimi hər azərbaycanlının hafizəsindədir:

**Kamil bir palançı olsa da insan,
Yaxşıdır yarımçıq papaqcılıqdan [10, 462].**

Nizami Gəncəvi hər kəsdən əvvəl özü hər əməlinə, hər hərəkətinə, hər düşüncəsinə, qələmə aldığı hər misrasında bu düstura sona qədər sadıq olduğundan onun yazdıqları sadəcə söz-söz sıralanmış misralar deyil, kərpic-kərpic hörülmüş imarətdir. Yaşayan və ucalığı ilə Nizaminin yüksəkliyini dünyanın hər yerindən göstərən söz sarayı!

Nizamini Nizami edən, onu yaşadığı əsrin axarından çıxararaq sonrakı bütün əsrlərin vətəndaşına və sakininə çevirən ən əvvəl məsuliyyət oldu. Hətta istedadından daha əvvəl məsuliyyət. Qələm, söz, insan, dünya qarşısında məsuliyyət. Bu məsuliyyət və daxili səfərbərlik Nizami Gəncəvinin vücudunda nəbz kimi çırpındığından o, hər dəfə qələm götürəndə yalnız həmin gün üçün, öz ətrafındakılardan ötrü yazmadığını düşündü. Təsəvvür etdi ki, yalnız çağdaşlarından ötrü deyil, həm də gələcəkdəkilər üçün yazır. Düşündü ki, yol açmaq üçün yazır, vəzifəsi qəliblər yaratmaqdır. Bu əqidədə oldu ki, yaratdıqlarından başqaları da bəhrələnəcək, onun təklif etdiyi yolları tutub gedəcəklər, ona görə də gərək doğurduqları elə ideal biçimdə və sahmanda olsun ki, bunları ülgü hesab edənlər, xəritə, bələdçi hesab edənlər azmasın, çaşmasın, xəyal qırıqlığına uğramasın. Bunları fərz edərək yazmırıq, hamısını Nizami özü pərdələmədən açıqca söyləyib.

سخن چون گر فت استقامت به من
قیامت کند تا قیامت به من

[23, 603].

*Söz səmtini (istiqlamətini, yol-yolağasını) məndən götürdüyündən
Ta qiyamətə qədər mənimlə qalacaqdır.*

Anlaşılandır ki, Nizami Gəncəvi bu misraları yazdığı anda o sətirlərdəki fikir daha çox ümid, arzu idi. Əsrlər arxada qalıb və Nizaminin yaşadığı yüzildə də ümiddən daha artıq sabitləşmiş qənaət kimi səslənən bu misralar sonrakı yüzillərin hər birində də ən parlaq həqiqəttək var olub. Məgər bu gün, artıq üçüncü minilliyin asta-asta yaşa dolmağa başladığı zamanlarda Nizami yenə ahəng yaradan, nizam doğuran, sahman bərqərar edən deyilmi? Arxada qalan yolun təsdiqlədiyi danılmaz həqiqət də ondan ibarətdir ki, gələcəklərdə də Nizami Gəncəvi istiqamətverən, yolaçan, nizamçı olaraq qalacaqdır.

Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sində türklüyün qatları

1941-ci ildə, İkinci Dünya müharibəsinin şiddətli döyüşləri gedən vaxtlarda dahi Nizami Gəncəvi Azərbaycana və böyük elmə yenidən qayıdırdı. Nizami 800 yaşına çatırdı və həmin ildə müxtəlif ölkələrdə və şəhərlərdə iki böyük düşüncə sahibi Nizami Gəncəvi haqqında iki sanballı əsər yaratdı. “Böyük Azərbaycan şairi Nizami” sərlövhəli birincisini görkəmli şərqşünas alim Yevgeni Eduardoviç Bertels yazmışdı və kitab nəzərdə tutulan yubiley ərəfəsində, 1940-cı ildə nəşr edilmişdi [13]. İkincini isə 1941-ci ilin avqustunda İstanbulda siyasi mühacir həyatı yaşayan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tamamladı. O kitabın da adı “Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi” idi. Yevgeni Bertelsin Nizami Gəncəvi haqqında yazdığı və bugünə qədər də köhnəlməyən o əsərin o vaxt meydana çıxmasının səbəbi bəlli: monoqrafiya alimə yubiley sifariş idi. Əlbəttə ki, həmin kitab və sonralar onun təkmilləşdirilmiş yeni nəşrləri Nizami Gəncəvinin XX yüzildə insanlara böyük qaydışı sayılmağa layiqdir [17; 15]. Ancaq Bertelsdən fərqli olaraq, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə peşəkar ədəbiyyatşünas və şərqşünas deyildi, bir siyasət, dövlət adamı, ictimai-siyasi xadim idi. Ancaq onu Nizami Gəncəvi haqqında bu kitabı yazmağa sövq edən də sadəcə ədəbiyyata qızgın marağı yox, məhz dövlət adamı, millət quruculuğu həyatının mənasına çevrilmiş bir şəxsiyyət olması idi. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yaxşı anlayırdı ki, Nizami Gəncəvi o dəyərlərdəndir ki, Azərbaycan xalqının ruhunu, xarakterini, tarixi böyüklüyünü bariz şəkildə göstərə bilər. Bu araşdırmasında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə gəncəli dahinin ədəbi mirasındakı ayrı-ayrı məziyyətləri açmaqla yanaşı, əsas diqqəti onun bir Azərbaycan türkü olmasına yönəldirdi, məsnəvilərində məhz onun Azərbaycan türkü olaraq hansı düşüncə tərzini və mənəvi dəyərlər sistemini ifadə etdiyini çatdırmağa çalışırdı. Çünki inanırdı ki, Nizami kimi misilsiz balalarını yaxşı tanıdıqca bu xalqın özünə inamı da artacaq, tarixin yoxuşları ilə irəliləyişləri də daha qətiyyətli olacaq. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə həm də Nizamini Azərbaycan ruhunun, türk düşüncəsinin təmsilçisi və tərənnümçüsü olaraq geniş təqdim edərək araşdırıcıları buna səsləyirdi ki, bizim ərəb və fars dillərində yazmış digər alimlərimiz, şairlərimiz haqqında da oxşar araşdırmalar aparaq və göstərək ki, başqa bir dil libası içərisində azərbaycanlılar tarix boyu milli kimliklərini necə qoruyub saxlayıblar.

Və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə həmin yol göstərici əsərinin müqəddiməsində bu incə və həssas məqama da diqqət yönəldərək vurğulayırdı ki, əsərlərini ərəbcə yazmış və türk milliyyətçiliyi, türk mədəniyyəti tarixində müstəsna izlər qoymuş Kaşğarlı Mahmudlar, Fəxrəddin Mübarəkşahlar, Mahmud Zəmaxşərilər nə qədər türkdürlərsə, Nizami Gəncəvi də bir o qədər türkdür [11, 187].

Hindistanın orta əsrlərdə sıralarına onlarla deyil, yüzlərlə şairin qoşulduğu farsdilli zəngin ədəbiyyatı yaranıb. Farsların özünün ana dilində – farsca yox, ərəb dilində yaradılmış ədəbiyyatları var. Elə bu cür, Azərbaycanın da anadilli poeziyası ilə yanaşı həm keçmişdə yaranmış, yeni nümunələri bu gün də meydana gələn farsdilli zəngin ədəbi irsi var ki, onun zirvəsi Nizamidir. Ancaq Nizaminin farscası, Nizaminin farsca yazdıqlarındakı dil və düşüncə tərzini nə Hindistanda yaşayıb farsca yazan hinduların ədəbiyyatındakındandır, nə farsların özlərinin fars dilində yazdığı ədəbiyyatın içərisindəki ruhdur, nə də digər xalqların təmsilçisi olaraq farsca yazmış başqa şairlərin əsərlərindəki hava. Nizaminin “Xəmsə”sindəki düşüncə tərzini fars dili

libası geyinmiş Azərbaycan-türk düşüncəsinin büruzə çıxmasıdır. Bu soraqla Nizami “Xəmsə”sini vərəq-vərəq çevirdikcə şairin türklüyünün neçə-neçə gizlinci açılır.

Yaradıcı insan daxilindəkiləri – əsl duyğu və düşüncələrini nə qədər pərdələyir-pərdələsin, nə qədər üstüörtülü siyasətçil bir mövqedən yazır-yazsın, təəssübkeşliyini, milli hissiyyatını heç vaxt gizlədə bilməyəcək. Azərbaycan türkü olan Nizaminin də əsərlərində həmin türklüyə qahmarçıxma, milli təəssüb duyğuları misraların həm üst, həm alt qatında görülməkdədir. Və Nizami Gəncəvi milli hissiyyatını qətiyyənlə gizlədib eləmir də, yeri düşdükcə türklüyü ilə fəxr etdiyini, türklüyün necə uca bir məqam olduğunu sərrast dəyişlərlə açıqlayır.

Orta çağ farsdilli ədəbiyyatın zirvə şəxsiyyətlərindən söz açılarkən göz önünə ilk gələn “Şahnamə”si ilə Əbülqasım Firdovsi olur. Eyni ucalıqda dayanan ikinci adsa “Xəmsə”si ilə Nizami Gəncəvidir.

“Şahnamə” də Nizami Gəncəvinin oxuduğu, yararlandığı çoxlu qaynaqlardan biri idi. O, “Şahnamə”də təsvir edilmiş bir sıra rəvayətləri artıq yeni bir təqdimatda “Xəmsə”sində əks etdirir. “Şahnamə” həm ərazi olaraq İran tərəfkeşliyinin, həm də xalq olaraq fars təəssübkeşliyinin nümayişkaranə şəkildə göründüyü ədəbi abidədir. Əbülqasım Firdovsi də bunu otuz ilə yazdığı altmış min beytlik əsərinin başlanğıcında fəxrlə elan da edib:

بسی رنج بردم بدین سال سی
عجم زنده کردم بدین پارسی

[11, 7].

*Mən otuz il boyunca çox əziyyət çəkdim,
Fars dilində yazdığım bu əsərlə əcəmi diriltim.*

Və həm də inanırdı ki, onu bu milli xidmətinə görə daim xatırlayacaqlar və sözü yaşadığıca o da diri olacaq:

نمیرم از آن پس که من زنده ام
که تخم سخرا پراکنده ام

[14; 180, həmçinin bax: 181, 187, 236].

*Bundan belə mən ölmərəm, diri qalaram,
Çünki söz toxumunu səpmişəm.*

Əbülqasım Firdovsinin əsəri yazmağa başlarkən məhz özü üçün müəyyən-ləşdirdiyi əsas vəzifə bu idi (Bu öhdəliyin məğzinin onun özündən gəldiyini, sifarişçinin tapşırığı olduğunu sübut edən ən üzdəki əlamət budur ki, “Şahnamə”nin yazılması tapşırığını verən, hər misraya görə də mükafat elan edən bir türk hökmdarı – Sultan Mahmud Qəznəvi idi) [14, 178-180].

Farsları və farslığı qaldırmaq, əski fars mədəniyyətini ehya etmək, dirçəltmək, onun möhtəşəmliyini yeni nəsillərə və gələcəkdəkilərə təqdim etmək şair üçün əvvəldən-axıracan bir məqsəd idi. Bu əsnada Əbülqasım Firdovsi ifrata da varır, İranla Turanı qarşı-qarşıya qoyur, İranla Turan qarşıdurmasında həmişə farsları türklərdən daha üstün göstərməyə səy edir.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığının nüvəsində dayanan başlıca amal insana sevgi və sayğıdır. O, “Xəmsə”si boyu bircə yerdə də heç bir xalqın digərindən üstünlüyünə işarə etmir. Bəli, özünün türk olduğunu, türklüyü ilə qürur duyduğunu, türklərin üstün cəhətlərini yaradıcılığı boyu dəfələrlə bildirir. Ancaq bircə yerdə də türkü qaldırarkən kimisə aşağılamır.

O dahi ilə bu dahinin, Əbülqasım Firdovsi ilə Nizami Gəncəvinin millətçiliyinin, millətsevərliyinin, xalqlara münasibətlərinin prinsipial fərqi də bundan ibarətdir.

Əyanilik üçün “Şahnamə”də Əbülqasım Firdovsinin fars milliyyətçi təəssübkeşliyinin, “Xəmsə”də Nizaminin türk təəssübkeşliyinin necə görünməsinə misallarla izləyək. Nizami “Xəmsə”sinin son iki məsnəvisi – “Şərəfnamə” ilə “İqbalnamə” Makedoniyalı İsgəndərə həsr olunub. Əslində bu iki əsər Nizaminin tam yaradıcılığının, fəlsəfi dünyagörüşünün, insan və cəmiyyət düşüncələrinin yekunu da sayıla bilər. Ona görə də Nizami yaradıcılığının, Nizaminin həyata baxışlarının fəlsəfəsinin çox suallarının cavablarını “Şərəfnamə” və “İqbalnamə”də tapmaq mümkündür [23, 589-947; 15, 342-359].

Mövzumuz şairin milli təəssübkeşliyi məsələsi olduğundan həmin məsnəvilərə elə bu baxış bucağından yanaşaq. Əbülqasım Firdovsi də “Şahnamə”sində Makedoniyalı İsgəndərin həyatı və maraqlarından, döyüşləri və zəfərlərindən ətraflı bəhs edir. Ancaq Əbülqasım Firdovsi İsgəndəri bir yunan kimi yox, fars oğlu fars kimi təqdim edir. Yazır ki, İsgəndər İrani istila etməyib, o, işğalçı deyildi, elə Kəyan taxtacının varisi idi ki, gəlib haqq-ədalətlə ona sahib çıxdı. Və Firdovsi bu iddiasına dəyər olaraq İranda xalq arasında dolaşan belə rəvayətə istinad edir ki, İsgəndər həqiqətdə Kəyanilərdən olan Darabın oğludur. Beləliklə, Əbülqasım Firdovsinin fars, İran təəssübkeşliyinin ifadəsi olan təqdimatında İsgəndər farsdır, Kəyanilər taxtacının hüquqi varisidir.

Bəs Nizami Gəncəvi İsgəndəri milliyyətçə, şəxsiyyətçə, kökcə necə təqdim edir? Bu suala cavab vermək üçün Nizami Gəncəvi daha vacib bir sualın cavabından başlayır. İsgəndərin belə müzəffər olmasının, bunca böyük fəthə çevrilməsinin, belə böyük zəfərlərinin səbəbini arayır və göstərir ki, nail olduqlarına çata bilməsinin səbəbi onun öz ətrafına iş bilən adamları toplaması, onların məsləhətlərinə, ağıllı tövsiyələrinə qulaq asması idi.

به تدبیر کار آگهان دم گشاد
ز کار آگهی کار عالم گشاد

[11, 181].

Bir tədbiri həyata keçirmək istəyəndə bundan başı çıxan adamlara qulaq asdı. İşə yaxşı bələd olduğundan da dünyanın işlərini həll eləyə bildi.

Nizami irəli sürdüyü bu tezisi davam etdirir, fikrini dərinləşdirməyə başlayırdı, İsgəndərin bir dövlətçi və rəhbər kimi məhz niyə belə olmasının ümdə səbəbini də anladır. Yazırdı ki, səbəbi İsgəndərin başına rum papağı – yunan dəbilqəsi qoymuş bir türk olmasıdır.

وگر نه یکی ترک رومی کلاه
به هند و به چین کی زدی بارگاه

[11, 181].

*Əgər belə olmasaydı (yəni İsgəndər o cür tədbirlilik göstərməsəydi),
başına yunan dəbilqəsi qoymuş bir türk
Hinddən Çinə qədər necə səltənət qura bilərdi?!*

Firdovsi ilə Nizami arasındakı təməl fərq elə budur: Firdovsi İsgəndəri döndərərək fars, iranlı edir, Nizami Gəncəvi isə onu bir türk olaraq göstərir.

Klassik ədəbiyyatda çoxmənalılıq qazanmış “türk” kəlməsi Nizamidə də “Xəmsə” boyu müxtəlif mənələrdə işlədilir. Həm milliyyət anlamında, amma həm də böyük sərkərdə, ağıl sahibi, qüdrətə malik olan insan, gözəl mənasında. Nizami Gəncəvi müdrik adamdı, alimdi, nədən yazırdısa, inanımlı mənbələrə söykənirdi və tarixi heç vaxt təhrif etmirdi və onun qarşısında bu məqsəd də yox idi ki, Makedoniyalı İsgəndəri döndərərək türk eləsin. Ona görə də bu yerdə türk kəlməsini milliyyət anlamından daha çox sərkərdə, qüdrət sahibi anlamında işlədir. Ancaq İsgəndərə türk deməsi ilə dolayısı ilə həm də “Şahnamə”də Makedoniyalı İsgəndəri fars adlandıran Əbülqasım Firdovsiyə cavab vermiş olur, onun yaratmağa cəhd etdiyi mifi dağıdır. Bu müqayisədə Nizaminin türklüyü ilə Firdovsinin farslığı əlavə şərhə zərurət olmadan aydınca duyulmaqdadır.

Nizami türklüyünün ən önəmli isbatedici açarı onun dilidir. Digər böyük fars klassiklərinin farscasından seçiləndir. Bu, bir çox sabit keyfiyyətləri ilə Azərbaycan farscasıdır. Həm də yalnız ona görə yox ki, Nizami “Xəmsə”sində sıra-sıra Azərbaycan sözləri işlənib. Əvvəlcə, buradaca qeyd edilməlidir ki, o Azərbaycan kəlmələrinə başqa fars şairlərinin şeirlərində tuş düşülmür. Həm də nəinki başqa fars şairlərinin, hətta farsca yazmış, Nizamiyə yaxın zaman içərisində ömür sürmüş digər Azərbaycan şairlərinin əksərində də o saf, duru Azərbaycan deyişləri, ifadələri gözə dəymir. Lakin bu da hələ aysberqin səthə çıxan hissəsi, ciddi mətləbin zahirdən görünən tərəfidir. Nizami farscasının ənənəvi farscadan fərqlərini müəyyənləşdirməkdən ötrü gərək “Xəmsə”nin dərinliklərinə, ayrı-ayrı beytlərin, misraların dibinə sirayət edəsən. Misraların alt qatlarına enincə ona şahid olursan ki, bir çox məqamlarda bu deyişlər qrammatik baxımdan fars dilinin sərf-nəhvəsinə xas deyil, məhz Azərbaycan-türk dil düşüncəsi tərzinin farslaşmış görüntüsüdür.

1970-ci illərdə Azərbaycanın görkəmli şərqşünas alimlərindən olan Rəhim Sultanov (1912–2000) əhəmiyyətli bir iş başlatdı. Ətrafına tələbələrini, yetirmələrini, həmkarlarını toplayaraq güclü bir mütəxəssis heyəti formalaşdırdı və Nizami dilinin lüğətini tərtib etməyə başladı. Nizami “Xəmsə”sindəki hər sözə, hər söz birləşməsinə, hər ifadəyə, hər misraya ayrıca bir vərəq ayrıldı. Hansı kəlmənin hansı mətn içərisində hansı çalarlar kəsb etdiyi ayrıntıları ilə araşdırılmağa başlandı və həmin təhlillər zamanı onlarca deyil, yüzlərcə ifadə müəyyənləşdirildi ki, onlar açıqca göstərirdi ki, fars heç vaxt bu cür deməzdi, fars dilinin qrammatikası, fars dilinin dil ruhu məhz o cür deməyə imkan verməzdi. Çıxarılan qəti məntiqi nəticə belə idi ki, həmin ifadələr türkcə düşünən, elə farscanı ana dili səviyyəsində bilən, amma türk düşüncə tərzinin təsiri ilə yazan qələmin məhsuludur.

Rəhim Sultanov “Nizami dilinin lüğəti”nin tərtib prinsipləri, bu fundamental araşdırmanın hansı istiqamətlər üzrə aparılması şərtlərini irəlicədən elmi ictimaiyyətin mühakiməsinə təqdim etdiyi məqaləsində şərh etmişdi [8, 129-138].

Nizaminin türklüyü ilə bağlı gedib hansısa “doğum şəhadətnamələri” axtarmağa gərək yoxdur. Nizami dilini elə bu istiqamətdə araşdırsaq, bütün həqiqətlər hər kəsə gün kimi aydın olacaq. Ancaq elə buradaca o təəssüf də bölüşmək lazımdır ki,

Rəhim Sultanovun məsləkdaşları ilə birgə 1970-ci illərdən başlayaraq 1990-cı illərin sonlarına qədər uğurla davam etdirdiyi və xeyli diqqətəlayiq nəticələri də olan həmin “Nizami dilinin lüğəti” yarımçıq qaldı, onun vəfatından sonra Bakı Dövlət Universitetində – şərqşünaslıq fakültəsində otuz ilə yaxın müddətdə gərgin kollektiv əməyin məhsulu kimi araya-ərsəyə gətirilmiş, neçə cildə sığa biləcək qiymətli materiallar və bütün arxiv də yoxa çıxarıldı. Ancaq itirilmiş əvəzsiz irsə heyfəsilənməklə yanaşı, hərəkətə də keçmək, boşluğu mütləq doldurmaq, həmin işi yenidən, daha artıq qüvvə cəlb etməklə hökmən davam etdirmək milli vəzifə və borcdur. İndi kompüter texnologiyaları həmin işi daha tez və asan, daha yüksək səviyyədə görməyə meydan açmışdır. Nizamiyə – böyük ölçüdə milli maraqlara sədaqətlə xidmət etmək istəyiriksə, Nizaminin türk dilinin, türk düşüncə tərzinin, türk ruhunun övladı olmasını daha artıq və şəkkeilməz şəkildə sübuta yetirmək istəyiriksə, görək bu istiqamətdə işləri ikiqat ısrarla davam etdirək. Nizami Gəncəvinin bir zamanlar etdiyi milli təəssübkeşliklə ona xidmət göstərmək əzmindəyiksə, şairimizin bu millətin övladı, türk düşüncəsinin daşıyıcısı olmasının ətrafındakı mübahisələrə birdəfəlik son qoyulmasını istəyiriksə, həmin düşüncə tərzinin “Xəmsə”dəki göstəricisi olan “Nizami dilinin lüğəti”ni hökmən hazırlamalıyıq.

Nizami Gəncəvi türk xarakterinin üstünlükləri haqqında

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində kərpic kəsən sadə bir insandan tutmuş hökmdarlara qədər, öz xalqının sıra nəfərlərindən başlamış dünyanın ən müxtəlif xalqlarının təmsilçilərində də çoxadlı və sıxsıralı surətlər qalereyası qatarlanmışdır və onların hamısından Nizami məhəbbətlə söz açır. Ancaq hər birindən hərərətlə, ehtiramla bəhs etdiyi həmin surətlər qatarında bir nəfəri məxsusi seçdirir, ona məhəbbətini ən ali səviyyədə ifadə edir – Məhəmməd peyğəmbərə. Şairimiz Məhəmməd peyğəmbəri yalnız müqəddəs varlıq kimi vəsf etmir, həm də zəka daşıyıcısı, haqq-ədalət ifadəçisi kimi tərənnüm edir və çox sevdiyi Məhəmməd peyğəmbərdən bəhs edərkən də Nizami Gəncəvi milli təəssübkeşlik duyğularını, türklük ideallarına sədaqətini bir daha əyaniləyir və sərgiləyir – Məhəmməd peyğəmbəri “türk” adlandırır.

Mütəfəkkir Nizami, qələmə gətirdiyi hər sözün və fikrin yüksək məsuliyyətini bir an belə unutmayan şair kimin hansı millətin övladı olduğunu yaxşı dərk edirdi, bu yerdə Məhəmməd peyğəmbəri “türk” deyər təqdim edərkən həmin kəlmənin milliyyət mənasını deyil, daşdığı digər anlam çalarlarını düşünərək “gözəl”, “ağıllı”, “sərkərdə”, “güclü insan” yozumlarını nəzərdə tutub bilirdi. Amma burada daha dəqiq yerində oturan həmin sözün başqa mənasıdır – Nizami dilində “türk” sözünün başqa bir anlamda işlənməsinə də təsadüf edirik ki, şair bu yerdə Məhəmməd peyğəmbərə məhz həmin mənanı aid edir. Nizamidə “türk” sözünün digər mənası “ali şəxsiyyət”dir və o, məhz bu anlamda – ali şəxsiyyət mənasında Məhəmməd peyğəmbərə “türk” deyir. Nizami sözlə oynayır, onun qələmi əsl həqiqətlə öz həqiqətinin aralığındakı tükəndən incə bir məqamda dayanıb: Məhəmməd peyğəmbərə “ali şəxsiyyət” – “türk” deyir. Amma “türk” deyir axı, həm də o ali şəxsiyyəti bu sözlə türkcə bir addım da yaxın çəkmiş olur.

Qəsidələrindən birində Nizami Gəncəvinin Məhəmməd peyğəmbər haqqında işlətdiyi ifadədir: ترکیست تازی اندام – *Tazi əndamlı – ərəb vücutlu bir türkdür* [11, 182].

Və Nizami Məhəmməd peyğəmbərə ali şəxsiyyət mənasında yalnız bu qəsidəsində “türk” deyərək keçmir. Başqa bir yerdə yenə həmin mövqeyini təkrarlayır:

زهی ترکی که میر هفت خیل است
ز ماهی تا به ماه او را طفیل است

[11, 182].

*Türk olan bu şəxsiyyət yeddi xeylin (sıra-sıra tayfaların) əmiridir.
Balıqdan tutmuş Aya qədər nə varsa, onun xidmətindədir.*

Məhəmməd peyğəmbərə uca, ali şəxsiyyət anlamında türk deməklə Nizami Gəncəvi həm də öz millətini – türklüyü qaldırır: görün bu kəlmə, bu anlayış, bu söz nə qədər uca mərtəbədədir ki, onu Məhəmməd peyğəmbər müqəddəslikli ali şəxsiyyətə bir dəyər ölçüsü, onun böyüklüyünə yaraşan qiymət kimi aid etmək olur.

Nizaminin türkçülük konsepsiyasında türk xarakterinin dövləti mahiyyəti

Nizami Gəncəvi dövlətçi düşüncəli mütəfəkkir idi. Yaradıcılığının əvvəlindən sonuna qədər onun qarşısında dayanan əsas hədəf, yaradıcılığının mayasını təşkil edən başlıca qayə kamil insan və mükəmməl cəmiyyət quruculuğu idi və sərhədləri içərisində yaşanan məmləkətin, o məmləkətdəki cəmiyyətin, o cəmiyyəti, o məmləkəti idarə edən hakimiyyətin, həmin dövlət və hakimiyyətin başında duranların necə olması barədə də bütün yaradıcılığı ərzində Nizami Gəncəvi baxışlarını, mövqeyini paylaşır, nəyi daha düz, nəyi yanlış hesab etdiyini bildirir. Və “Xəmsə”ni tamamlayan “İsgəndərnamə”də hələlik yalnız kağız üzərində, qələmlə yaratdığı azadlar şəhəri, həmin şəhərdəki insanların bərabər, haqq-ədalət içərisində xoşbəxt yaşadığı cəmiyyət Nizaminin öz dövlətçi düşüncələrini yekunlaşdırması idi. Ancaq Nizami Gəncəvinin ideal dövlət və cəmiyyət necə olar haqqında qənaətləri “Məxzən ül-əsrar”dan başlayaraq, “Xosrov və Şirin”dən, “Leyli və Məcnun”dan, “Həft peykər”dən keçərək “İsgəndərnamə”yə qədər davam edir və onun həmin baxışları içərisində də yenə şairin türk təəssübkeşliyi, vətənpərvərliyi qabarıq şəkildə seyr edilməkdədir.

“Məxzən ül-əsrar”da milliyyətçə türk olan Sultan Səncəri qoca bir qarı saxlayır və ittiham edir ki, sən türk deyilsən. Əlbəttə ki, türk olan Sultan Səncər qarının ona “Sən türk deyilsən” deməsinə bərk təəccüblənir və qadın da çox gözlətmədən onu niyə türk saymamasının izahını dərhal dilə gətirir:

دولت ترکان که بلندی گرفت
مملکت از داد پسندی گرفت

[11, 127].

*Türk dövlətinin yüksəlməsi
Məmləkətdə ədalətin bərqərar olması səbəbindəndir.*

Qarının dili ilə əslində Nizami Gəncəvi türk dövlətçilik modelinin ən yaxşı model olduğunu söyləyir. Türk dövləti ədalətin rəmzidir, ədalətin hesabına bu qüdrətə çatıb, ancaq ədalətsizliyi bərqərar elədiyinə görə, türk dövlətinə xas olan o keyfiyyəti aradan götürdüyündən sən türk deyilsən, türk sayıla bilməzsən, sadəcə sən bir qarətçi yolkəsənsən:

چونکہ تو بیدادگری پروری
ترک نه ای هندوی غارتگری

[11, 127].

*Sən ədalətsizliyin tərəfində olduğundan
Türk deyilsən, soyğunçu bir hindusan.*

İxtiyar qadının dili ilə söylənən sözlər Nizami Gəncəvinin mövqeyidir, onun dövlətçi əqidəsidir, ondakı milli təəssübkeşlik duyğularının təlqinidir və həm də tarixi həqiqətin ifadəsidir. Nizaminin nəzərincə, məmləkətdə haqqın, ədalətin bərqərar olması ilə uralıq tapmış türk dövləti elə ən yaxşı dövlətçiliyin ülgüsüdür və öz dövlətçilik düşüncələrinin cövhəri olan bu müddəanı bəyan etməklə şair həm də yaşadığı məmləkətdə, övladlarının sakini olacağı yurddə necə bir hakimiyyəti arzuladığını söyləyirdi.

Nizami Gəncəvi nə qədər sabahlara baxsa da, nə qədər ən uzaq gələcəklər haqqında düşünsə də, ən əvvəl yaşadığı günün övladı idi, hər insan kimi yaşadığı günün qayğıları ilə doluydu. Hər insan və yaradıcı kimi ona da maraqlı idi ki, yazdıqlarına özü varkən hansı qiyməti verirlər, gününün içərisində yazdıqlarının çəkisi hansı ağırlıqdadır, əsərlərinin dalğası haralara gedib çatır və bütün bunların xəyalına dalarkən Nizami Gəncəvi öz zəmanəsində xoşbəxt idi. Çünki öz üstünlüyündən – digər qələm adamlarından daha öndə olduğundan agah idi, o üzdən də söz meydanında əsas söz sahibi olmasını təvazökar görünməyəcəyindən ehtiyatlanmayaraq tərəddüdsüz söyləyirdi:

میدان سخن مراست امروز
به زین سخنی کجاست امروز

[23, 314].

*Söz meydanı bu gün mənimkidir,
Məndən daha gözəl söz söyləyəcək kim var?*

Nizami elə düşünərək bu misraları qələmə alanda öz gününün içərisində idi – XII yüzilin sonları, ya XIII əsrin lap başlanğıcında. Ancaq Nizaminin həmin sözləri də, o sözlərin içərisindəki həqiqət də yalnız həmin günün içərisində qalmadı, Nizamidən sonrakı bütün gələcək günlərdə hamılıqla qəbul edilən həqiqət olaraq diri oldu.

Nizami var olduğu müddətcə işığını yayaraq ədəbiyyatın, sənətin, düşüncənin, həyatın ən müxtəlif səmtlərinə öz təsirini göstərərək, yalnız Azərbaycanda – vətəninə deyil, yalnız Yaxın–Orta Şərqdə də yox, bütün dünyada eyni missiyanı icra edib. Vaxt və məkan sərhədləri tanımadan öz xalqının övladı olmaq çərçivəsindən çıxaraq bütün millətlərin övladı adlanmaq şərəfini qazanmaq, dünya vətəndaşına çevrilmək nadir səadətdir. Bu səadət bəşərin yaşı boyu barmaqla sayıla biləcək qədər az insana nəsisib olub. O azların və məsudların arasında Nizami Gəncəvi də var. Nizami doqquz

əsr öncə inamla “Bu gün söz meydanı mənimkidir” deyirdi və o gün elə həm də bugünkü gündür. Sözün meydanı da, sənətin üfqləri də yenə onunkudur və Nizami Gəncəvi də o gün olduğu kimi, bu gün də sadəcə meydanda olanlardan biri deyil, meydanın sahibidir. Və Azərbaycan şairi, türklüyü ilə həmişə iftixar duymuş Nizami Gəncəvi o müstəsnalardandır ki, bütün gələcəklər boyu da, öz zamanəsinin qoynunda olduğu əyyamlardakı kimi, əminliklə “Mən bu gün söz meydanının sahibiyəm” deyə biləcək!

Nəticə

Nizami Gəncəvi miqyasları etibarilə – yaradıcılığının siqləti və dünya ədəbiyyatına təsiri baxımından istər Azərbaycanın, istərsə də müsəlman Şərfinin ən böyük şairləri sırasında birinciliyə sahibdir. Milli ədəbiyyata və qonşu xalqların poeziyası və nəsrinə təsir göstərən digər klassiklər də olmuşdur. Lakin Nizami Gəncəvi XIII əsrdən etibarən bir çox xalqların ədəbiyyatını əhatə edən məktəbə çevrilməsi, ardınca Avropada da həmin təsirini davam etdirmək gücü ilə müqayisəyəgəlməz üstünlüyə malikdir. Onun farsdilli ədəbiyyat tarixindəki əsas xidmətlərindən biri də ortaq mədəni sərvətlər yaratmaqda ki yönəldiciliyindən savayı həm də bu şeir dilinin inkişaf edib cilalanmasına göstərdiyi güclü təsirdir. Lakin farscanın bir şeir dili olaraq tərəqqisi və zənginləşməsinə göstərdiyi müsbət təsirlə yanaşı, Nizami həm də özünü bütün yaradıcılığı boyu bir türk təəssübkeşi kimi təqdim edir, türk kimliyinin məziyyətlərini digər heç bir xalqı, o cümlədən farsları da hər hansı bir şəkildə aşağılamadan bəyan etməyə müvəffəq olur. Farsdilli poeziyadakı Azərbaycan üslubu məhz Nizaminin bilavasitə təsiri nəticəsində getdikcə cilalanaraq və digər klassiklərimiz tərəfindən inkişaf etdirilərək müstəqil farsdilli şeirdə “Azərbaycan səbki” kimi məşhurlaşır. Türk dövlətinin yüksəlişi səbəblərini də ilk növbədə milli xarakterlə bağlayan mütəfəkkir şair türk kimliyinin, türklərə xas milli-mənəvi keyfiyyətlərin mahiyyətə ciddi ictimai-siyasi amilə çevrildiyini təsdiqləyir.

Əlaqə
E-mail: rafaelhuseyn@yahoo.com

QAYNAQLAR:

1. Cəfər, Əkrəm. Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzu (Ərəb, fars, tacik, türk və özbək əruzları ilə müqayisədə). Bakı: Elm, 1977, 415 s.
2. Əliyev, Rüstəm. Nizami. Qısa bibliografik məlumat. Bakı: Yazıçı, 1983, 363s.
3. Füzuli, Məhəmməd. 6 cildə, Birinci cild. Tərtib edəni Həmid Araslı, redaktoru Həmid Məmmədzadə. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1996, 448 s.
4. Füzuli, Məhəmməd. 6 cildə, İkinci cild. Tərtib edəni Həmid Araslı, redaktoru Həmid Məmmədzadə. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1996, 360 s.
5. Köçərli, Firidun. Bahar Şirvani // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 2 cildə, II cild. Bakı: Elm, 1981, 460 s.
6. Məhərrəmov, Tahir. Əmir Xosrov Dəhləvinin Məcnun və Leyli poeması. Bakı: Elm, 1970, 152s.
7. Mümtaz, Salman. Mirzə Nəsrullah Didə. Bakı: Azərnəşr, 1928, 88 s.
8. Sultanov, Rəhim. “Nizami lüğəti”nin tərtib prinsipləri haqqında // Nizami və müasirlik. Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri, 1982, 160 s.
9. Nizami Gəncəvi klassik və müasir tədqiqlərdə. Bakı: Elm və təhsil, 2021, 1028 s.
10. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Farscadan tərcümə edəni Səməd Vurğun// Əsərləri. 2 cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 780 s.
11. Resulzade, M.E. Azerbaijan şairi Nizami. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1951, 402 s.
12. Алиев, Г. Темы и сюжеты Низами в литературах Востока. Москва: Наука, 1985, 331 с.
13. Бертельс, Е.Э. Великий азербайджанский поэт Низами. Баку: АзФАН, 1940, 147 с.
14. Бертельс, Е.Э. Избранные труды. История персидско-таджикской литературы. Москва: Издательство восточной литературы, 1960, 556 с.
15. Бертельс, Е.Э. Избранные труды. Низами и Физули. Москва: Наука, 1965, 555 с.
16. Бертельс, Е.Э. Избранные труды. Навои и Джами. Москва: Издательство Наука, Главная редакция восточной литературы, 1965, 500 с.
17. Бертельс, Е.Э. Низами. Серия «Жизнь замечательных людей». Москва: Молодая гвардия, 1947, 304 с.
18. Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви. Составитель, автор предисловия и редактор Рустам Алиев. Баку: Язычы, 1981, 436 с.
19. Гете, Иоганн Вольфганг. Западно-восточный диван. Издание подготовили: И.С.Брагинский, А.И.Михайлов. Москва: Наука, 1988, 896 с.
20. Занд, М. Шесть веков славы. Очерки персидско-таджикской литературы. Москва: Наука, 1964, 250 с.
21. Йакут-ал-Хамави. Муджам ал-Булдан (Сведения об Азербайджане). Хамдаллах Казвини. Нузхат-ал-кулуб (Материалы по Азербайджану). Перевод З.М.Буниятова и И.П.Петрушевского. Баку: Элм, 1983, 65 с.
22. Zulfakar. Divan. A Facsimile of the Manuscript (Or/ 9777)/ The Collected Poems of Zull-Fakar Shirvani. Edited with an Introduction by Edward Edwards, M.A. Printed by order of the Trustees. London: British Museum, 1934, 466 p.

- کلیات حکیم نظامی گنجوی. تعلیقات: مخزن الاسرار، خسرو و شیرین، لیلی و مجنون، هفت پیکر، 23. شرفنامه، اقبالنامه. شانل: فرهنگ لغات و کتابات نظامی. از روی نسخه تصحیح شده استاد وحید دستگردی. استراج لغات و کتابات سعید قانع. تهران: بهزاد، ۱۳۹۰، 24. دیوان منوچهر دامقانی با حواشی و تعلیقات و تراجم احوال و مقدمه و فهارس و لغتنامه و مقابله با ۲۴. نسخه خطی و چاپی و استفاده از ۱۷ ماخذ متضمن اشعار منوچهری. به کوشش دکتر سید محمد دبیر سیاقی. تهران: چاپخانه خاشع ۴۲۱ ۱۳۹۶ ص

Məqaləyə istinad: Rafael Hüseynov. Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sində türk qatı və türk milli kimliyi düşüncələri. Risalə. Elmi araşdırmalar jurnalı. Nömrə 2 (25), 2023. səh. 7-29.
Doi: 10.30546/2702-0034.2023.2.25.7

Rafael HUSEYNOV

THOUGHTS OF NIZAMI GANJAVI ON THE TURKIC LAYER AND TURKIC NATIONAL IDENTITY IN HIS "KHAMSA"

S u m m a r y

The Azerbaijani poet Nizami Ganjavi wrote his works in Persian according to the tradition of that time. Along with Arabic, the scientific language of that time, the Persian language which became the common language of poetry in Central Asia, had an exceptional influence on the convergence of literary and cultural ties in the Middle Ages and brought individual creators out of the national framework thus raising them to the level of the general classics of the entire Near and Middle East. Therefore, the Azerbaijani poet Nizami Ganjavi is a poet not only of his homeland, but also a poet of the entire region.

However, the concepts of Persian language poetry and the concepts of Persian verses are fundamentally distinct. One should always take into account the difference between the works of poets of Persian origin and the literature created in the Persian language by representatives of many nations including Nizami. The poetry of the Persian language like the literary heritage created in English, French, Arabic, Spanish and other common languages, is also multinational, and Azerbaijani poets have contributed to the development of this direction for a thousand years, and this process is going on today.

Nizami Ganjavi who wrote his works in Persian, covered the entire region with his themes and addressed humanity, but the poet who valued his Turkic origin and nationality, repeatedly talks about the advantages of the Turkic people. His principled and consistent position in this direction is clearly visible when comparing the views of the Iranian poet Abulqasim Ferdowsi, a preacher and exponent of Persian fanaticism, with his Turkist views which sound completely opposite.

If the emergence of many Turkic words and proverbs in Nizami Ganjavi's "Khamse" is a direct influence of his native linguistic environment to his Farsi, then the expressions and phrases found in Nizami's Farsi which differs in a number of features from the language of the Persian classics, were created by the poet himself directly in accordance with the grammatical nature of the Turkic language. That is, these are the stylistic features of an author who thought in Turkic and wrote in Persian.

It was this feature of Nizami's Farsi that prompted the prominent Iranian scholar Said Nafisi to put forward the idea that Nizami's Farsi had a Turkic character. Taking this into account, it is necessary to prepare a dictionary consisting of a detailed analysis of each word in its literary heritage and the contexts in which they are placed in order to more fully explore the parameters of Nizami's Turkisms. Nizami Ganjavi's Turkisms and his thoughts on Turkic national identity were first explored separately by Mahammadamin Rasulzada in the mid-20th century, and research on this subject was continued later, nevertheless, all this is still an introduction to the topic and there is a need for a c of the problem.

Рафаэль ГУСЕЙНОВ

**РАЗМЫШЛЕНИЯ О ТЮРКСКОМ ДУХЕ И ТЮРКСКОЙ
НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В «ХАМСЕ»
НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ**

Р е з ю м е

Азербайджанский поэт Низами Гянджеви согласно традиции того времени писал свои произведения на персидском языке. Наряду с арабским – научным языком того времени, персидский язык, ставший общим языком поэзии в Центральной Азии, оказал исключительное влияние на сближение литературных и культурных связей в средние века, кроме того, выводя отдельных творцов из национальных рамок, поднял их до уровня общей классики всего Ближнего и Среднего Востока. Поэтому азербайджанский поэт Низами Гянджеви является поэтом не только своей родины, но и поэтом всего региона. Однако понятия «персоязычная поэзия» и «персидское стихосложение» принципиально отличаются. Всегда следует учитывать разницу между произведениями поэтов персидского происхождения, а также написанной на персидском языке литературой, созданной представителями многих народов, в том числе Низами. Персоязычная литература, как и англоязычная, франкоязычная, арабоязычная, испаноязычная литературы, также многонациональна, и азербайджанские поэты на протяжении тысячи лет вносили свой вклад в развитие этого направления, этот процесс продолжается и сегодня. Низами Гянджеви, писавший свои произведения на персидском языке, охватил своими темами весь регион и обратился к человечеству, однако поэт, ценящий свое тюркское происхождение и национальность, неоднократно подчёркивал достоинства тюркского народа. Его принципиальная и последовательная позиция в этом направлении отчетливо видна при сопоставлении идентичных заключений, звучащих совершенно противоположно со взглядами иранского поэта Абульгасима Фирдоуси, являющегося проповедником и выразителем персидского национализма. Если появление многих тюркских слов, поговорок и пословиц в «Хамсе» Низами Гянджеви является прямым влиянием родной языковой среды, то выражения и словосочетания, встречающиеся в персидском языке Низами, отличающиеся рядом особенностей от языка персидских классиков, находясь в прямом соответствии с грамматической природой тюркского языка, созданы самим поэтом. То есть это стилистические особенности

думающего по-тюркски, а пишущего по-персидски автора. Именно эти особенности фарси Низами побудили видного иранского ученого Саида Нафиси выдвинуть идею о том, что стихи Низами на фарси имеют тюркский аромат. Принимая это во внимание, необходимо подготовить словарь языка Низами, состоящий из подробного анализа каждого слова, отраженного в его литературном наследии, и контекстов с использованием этих слов, чтобы в более совершенной форме изучить параметры тюркизма Низами. Размышления о тюркизмах и тюркской национальной идентичности у Низами Гянджеви были впервые исследованы Мухаммедом Эмином Расулзаде в середине XX века, и исследования по этому поводу были продолжены и в дальнейшем, но все это пока является введением в тему и существует необходимость комплексного изучения данной проблемы.